

OSMANLI-İSLAM SANATINDA TAPINMA VE TILSIM

Christiane Gruber Ann Arbor'daki Michigan Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü'nde İslam Sanatı profesörüdür. İslam geleneğinde figüratif temsil, Hz. Muhammed tasvirleri, miraç metinleri ve resimleri gibi konularda üç kitap yazmış ve altı kitabın editörlüğünü yapmıştır. Ayrıca İslam kitap sanatları, muskalar ve tilsimlerin yanı sıra modern ve günümüz görsel ve maddi kültürü üzerine araştırmalar yürütmektedir. Son olarak 2019'da *The Praiseworthy One: The Prophet Muhammad in Islamic Texts and Images* adlı kitabını yayımlamış ve *The Image Debate: Figural Representation in Islam and Across the World* adlı kitabın da editörlüğünü yapmıştır.

Erdem Gökyaran 1973 yılında İzmir'de doğdu. Ortaöğrenimini İzmir Saint Joseph Lisesi'nde tamamladı. Marmara Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nü bitirdi. Ardından Galatasaray Üniversitesi'nde ve Katholieke Universiteit Leuven'de felsefe okudu. *Sanat Dünyamız* ve *Cogito* gibi dergilerde çevirileri yayımlandı. Çevirdiği kitaplardan bazıları: *Ortaçağ'da Dinsel Sapkınlıklar* (Kabalıcı, 2015); *Mutluluğun Sakıncaları* (YKY, 2015); *Otizm Salgını* (YKY, 2016); *Antik Yunan Tarihi* (YKY, 2016).

CHRISTIANE GRUBER

**Osmanlı-İslam Sanatında
Tapınma ve Tılsım**

Çeviren
Erdem Gökyaran

İçindekiler

Teşekkür • 9

Önsöz • 11

Osmanlı'da Hz. Muhammed Merkezli İbadet Pratikleri • 13

Kadem-i Şerif: Hz. Muhammed'in Ayak İzi • 87

Gül-i Muhammed: Geç Dönem Osmanlı-İslam Sanatında
Çiçek Metaforları • 101

Her Derde Deva: Lilly Kütüphanesi'ndeki
Osmanlı Resimli Dua Kitabı • 137

Kutsal Bir Pınar Olarak Hz. Peygamber:
Geç Dönem Osmanlı'da Hilve Şişeleri • 185

İslam Dünyasında Muskalar ve Tılsımlar • 231

“Nereye Gidersen Git, Bil ki Korunmaktasın”: Geç Dönem Osmanlı
Tılsım Tomarları ve Dua Kitaplarında Mühürler • 253

Bereket Pazarlıkları: Günümüz “Yeni Türkiye”sinde
İslami Tılsımlar • 279

Kaynakça • 307

Dizin • 331

Yapı Kredi Yayınları - 5670
Tarih - 147

Osmanlı-İslam Sanatında Tapınma ve Tılsım / Christiane Gruber
Çeviren: Erdem Gökyaran

Kitap editörü: Yücel Demirel
Düzeltili: Banu İşlet

Kapak ve sayfa tasarımı: Mehmet Ulusel
Grafik uygulama: Hasan Fırat

Baskı: Promat Basım Yayın San. ve Tic. A.Ş.
Orhangazi Mahallesi, 1673. Sokak, No: 34 Esenyurt / İstanbul
Sertifika No: 12039

1. baskı: İstanbul, Eylül 2020
ISBN 978-975-08-4825-5

© Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş., 2018
Sertifika No: 44719

Bütün yayın hakları saklıdır.
Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.
İstiklal Caddesi No: 161 Beyoğlu 34433 İstanbul
Telefon: (0 212) 252 47 00 Faks: (0 212) 293 07 23
<http://www.ykykultur.com.tr>
e-posta: ykykultur@ykykultur.com.tr
[facebook.com/YapıKrediKulturSanatYayincilik](https://www.facebook.com/YapıKrediKulturSanatYayincilik)
twitter.com/YKYHaber
[instagram.com/yapikrediyayinlari](https://www.instagram.com/yapikrediyayinlari)

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık
PEN International Publishers Circle üyesidir.

*Bu kitap, Türkiye'de bana ikinci bir yuva vermiş olan
sevgili meslektaşlarıma, dostlarıma ve aileme,
özellikle de Meloş'uma ithaf edilmiştir.*

Teşekkür

Bu kitap, Yapı Kredi Yayınları'ndan Yücel Demirel sayesinde gerçekleşti. Beni bu proje üzerinde çalışmaya davet ettiği için kendisine son derece müteşekkirim. Onun teşvik ve desteği olmasaydı bu kitap vücut bulamazdı. Kitabın yayıma hazırlanmasının çeşitli aşamalarındaki yardımlarından dolayı Yapı Kredi Yayınları'ndan Aslıhan Dinç ve Nadide Altuğ'a teşekkür ederim. Metinleri İngilizceden Türkçeye çeviren Erdem Gökyaran'a ve çeviriyi gözden geçirip metnin son ayrıntılarını şekillendirmemdeki katkılarından dolayı Sabiha Göloğlu'na içten teşekkürlerimi sunarım. Son yirmi yıldaki araştırma ve yazılarım, Türkiye'deki kütüphane ve müzelerde çalışan meslektaşlarımla sürekli destek ve dostluğu olmasaydı mümkün olmazdı. Yıllardır devam eden yardım ve dostluğu için Topkapı Sarayı Müzesi'nden Zeynep Çelik Atbaş'a, görsellerin ve yayımlama izinlerinin elde edilmesindeki yardımlarından ötürü de Esra Müyesseroğlu'na yürekten minnettarım. Ayrıca tüm bu süreçteki yardımları için Sakıp Sabancı Müzesi'nden Osman Serhat Karaman'a, Sadberk Hanım Müzesi'nden Hülya Bilgi ve Lale Görünür'e, Ekrem Hakkı Ayverdi Koleksiyonu'ndan Şebnem Eryavuz'a ve Haluk Perk Koleksiyonu'ndan Haluk Perk'e teşekkürlerimi sunarım. Son olarak, bu kitapta yer alan fotoğrafların çoğu Hadiye Cangökçe'nin harikulade çalışmasının eseridir.

Giriş

Bu kitap, son on yıl içinde İngilizce olarak yayımlanmış sekiz makaleyi bir araya getiriyor. Burada Türkçe çevirisi sunulan bu makalelerin ortak özelliği, hepsinin Osmanlı-İslam sanatında ibadet ve tılsım konusunu inceliyor olmaları. Beş makaleden meydana gelen ilk kısım, Osmanlı'da özellikle Hz. Muhammed'i merkeze alan dinî sanatlara odaklanıyor. Bunlar arasında resimli elyazmaları, kutsal emanetler ile kadem-i şerif tasvirleri ve Hz. Peygamber'in metaforik olarak bir gül şeklinde tasavvur edilmesi yer almaktadır. Hilye şişelerini konu alan beşinci makale burada ilk kez yayımlanıyor. Nebevi bir tılsım işlevi gören hilye şişeleri, tılsım sanatlarını inceleyen üç makalenin meydana getirdiği ikinci kısma da bir geçiş teşkil ediyor. Bu kısımdaki ilk makale İslam dünyasında muska ve tılsımlar hakkında genel bir değerlendirme sunarken, takip eden iki bölümde Osmanlı'da tılsımlı mühürler ve günümüz Türkiye'sinde İslami tılsımlar üzerinde duruluyor. Burada ilk kez yayımlanan bu son makale, kitapta ele alınan konuları günümüz dönemine bağlayan bir sonuç niteliği taşıyor.

Osmanlı ve İslam sanatında ibadet ve tılsımlar üzerine bu çalışmanın Türkiye'de İslam sanatı tarihi, Osmanlı tarihi ve din bilimleri alanlarına ilgi duyan akademisyen, öğrenci ve bireyler dahil olmak üzere geniş bir okur kitlesi tarafından ilgi çekici ve yararlı bulunacağını umuyorum. Akademik bir çalışmanın ürünü olan bu makalelerin gelecek yıllarda yeni araştırmalara zemin hazırlamasını temenni ederim.

Osmanlı'da Hz. Muhammed Merkezli İbadet Pratikleri*

*Nice ta'rîf edeyim evsâfın
Nice şerh eyleyeyim eltâfın¹
Hakanî (ö. 1606)*

16. yüzyıldan 19. yüzyıla dek Osmanlı saray erkânı ve seçkinleri, Hz. Muhammed'in hayatını öğretmek, O'nun manevi varlığını yâd etmek ve kutsal emanetlerini toplamak üzere edebî ve görsel sanatlardan yararlanmışlardır. Osmanlı coğrafyasındaki bu yaratıcı üretimler, Hz. Peygamber'le ilişkili dinî öğreti ve pratiklerin yanı sıra, hanedanın özellikle doğudaki Şii Safevilere karşı İslam dünyasında egemenlik kurma çabalarını da yansıtmaktaydı.

Osmanlı kitap sanatları 16. yüzyılın son çeyreği ile 17. yüzyılda büyük gelişme göstermiştir. Resimlenen metinler arasında tarihler, biyografiler, şecereler ve kıyamet tasvirleri yer alıyordu. Bunlardan bazıları yüzlerce yıl öncesine ait metinlerdi, bazıları ise kısa süre önce kaleme alınmıştı. Bir kısmı ise, Hz. Muhammed'in hayatıyla ilgili betimlemeler de içeriyor, dolayısıyla peygamber ikonografisinin gelişimini yeni yaratıcı alanlara genişletiyordu.

Osmanlı topraklarında özellikle 1580 ile 1600 yılları arasında üretilen resimli elyazmaları, Hz. Muhammed'in daima bir yüz örtüsü ve altın bir hâle ile tasvir edildiği yeni bir tipoloji oluşturma eğilimi gösterir. Hz. Peygamber'in başı, yüzü ve yüz özellikleri kimi zaman yerini tümüyle alevden bir hâleyle bırakır. Bir yandan, bu alev demeti – tıpkı yüz örtüsü gibi – erken modern İslam resim sanatında Hz. Peygamber'in bedensel varlığını soyutlama yönünde giderek artan bir eğilimi yansıtmaktadır. Diğer yandan, Osmanlı padişahlarının (tıpkı Safevi hükümdarları gibi) kendi köken ve soylarını dayandırdıkları *nur-ı Muhammed*'in önemini vurgular. Osmanlı elyazmalarında yer alan resimler, bu tür görsel stratejiler yoluyla, Hz. Muhammed'i daha da nurani bir konuma yükseltirken, kökenlerini son peygamber Hz. Muhammed'e ve ilk insan Hz. Adem'e dayandıran Osmanlı hanedanına üstün bir aura ve soyağacına sahip olma fırsatı sunuyordu.

* *The Praiseworthy One: The Prophet Muhammad in Islamic Texts and Images* (Bloomington: Indiana University Press, 2019), 252-308.

1 "Ben senin vasıflarını nasıl tarif edeyim ve güzelliklerini nasıl açıklayayım?" Hakanî Mehmed Bey, *Hilye-i Saadet*, yay. haz. İskender Pala (İstanbul: Kapı Yayınları, 2008), 50-51, beyit 132.

Sultan I. Selim'in 1517'de Memlûkleri yenilgiye uğratmasının ardından, Osmanlı padişahları giderek artan bir şekilde kendilerini Hz. Peygamber'in sünnetinin koruyucusu ve mirasçısı olarak sundular. Doğu Akdeniz, Kuzey Afrika ve Hicaz'a hükmeden halifeler sıfatıyla, İslam coğrafyasının büyük kısmını denetimleri altına aldılar. Kudüs, Kahire ve Şam'daki kutsal mekânları himaye edip onarmanın yanı sıra, 16. yüzyıldan itibaren Hz. Muhammed'in kutsal emanetlerinin bu ve diğer şehirlerden İstanbul'a getirilmesini sağladılar. Ayrıca *Hâdimü'l-Haremeyniş-Şerîfeyn* (Mukaddes Mekke ve Medine'nin Hizmetkârı) unvanını benimseyen Osmanlı padişahları, Mekke ve Medine'nin şanlı koruyucuları olarak, hac yollarının güvenliğini sağlamış, tarihi yapıları onarıp genişletmiş, Mescid-i Haram ve Mescid-i Nebevî'ye (kandiller, yağlar, kokular gibi) çeşitli hediyeler göndermişlerdir. Hz. Peygamberin yaşadığı her iki kutsal şehir de padişahların cömertlik ve zenginliğinden istifade etmiş, Osmanlı imparatorluk topraklarının ve kimliğinin itinayla bir parçası haline getirilmiştir.²

Osmanlı sultanlarının kutsal emanetleri toplaması ve İslam'ın en mukaddes şehirlerine egemen olması, 16. yüzyıl ile 19. yüzyıl arasında Hz. Peygamber merkezli yeni ve çok çeşitli ibadet nesnelere üretilmesine yol açtı. Resimli hac rehberleri ve dua kitapları, özellikle Muhyiddin Lârî'nin (ö. 1526-27) *Fütûhü'l-haremeynî* ve Cezûlî'nin *Delâilü'l-hayrât*'ı son derece popülerdi.³ Genellikle *duânâme* veya *dua mecmuası* adı altında sınıflandırılan pek çok dua kitabı, dinî düşünce ve amelleri kolaylaştıran cep boyutunda el kitaplarına sahip olmak isteyen müşterilere hitap ediyordu. Bu tür kitaplarda çoğu kez Kabe ve Ravza-i Mutahhara tasvirleri, koruyucu mühürler ve tilsimler, Hz. Muhammed'in şeceresini, kutsal emanetlerini ve kişisel eşyalarını gösteren resimler, *gül-i Muhammed* olarak bilinen pembe güller ve hilye adı verilen sözel tasvirler yer alıyordu. Bir bütün olarak ele alındığında bu imgeler, Hz. Peygamber'in varlığını ve yaşadığı coğrafyayı metaforlar ve mecazlar yoluyla duyumsamaya yarıyordu. Bu iki soyutlama tarzı, resimli İslam yazmalarında evvelce kullanıldığı görülen Hz. Peygamber'in figüratif tasvirlerinin zamanla yerini almıştır.

2 Suraiya Faroqhi, *Pilgrims and Sultans: The Hajj under the Ottomans, 1517-1683* (Londra: I. B. Tauris, 1994), 126, 181.

3 Resimli *Fütûhü'l-Haremeyn* yazmaları için bkz. Rachel Milstein, "Futuh-i Haramayn: Sixteenth-Century Illustrations of the Hajj Route," içinde: *Mamluks and Ottomans: Studies in Honour of Michael Winter*, yay. haz. David Wasserstein ve Ami Ayalon (Londra: Routledge, 2006), 166-94. *Delâilü'l-hayrât* hakkında bkz. Frederike Daub-Wiebecke, *Formen und Funktionen des Layouts in arabischen Manuskripten anhand von Abschriften religiöser Texte: al-Busiris Burda, al-Gazulis Dala'il und die Sifa' von Qadi 'Iyad* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2016), 133-70; Jan Just Witkam, "The Battle of the Images: Mekka vs. Medina in the Iconography of the Manuscripts of al-Jazuli's Dala'il al-Khayrat," içinde: *Theoretical Approaches to the Transmission and Edition of Oriental Manuscripts, Proceedings of a Symposium Held in Istanbul March 28-30, 2001*, yay. haz. Judith Pfeiffer ve Manfred Kropp (Würzburg: Ergon Verlag, 2007), 67-82.

Osmanlı'ya özgü bir sanat formu olan hilye, 17. yüzyıl sonundan itibaren gelişme göstermiştir (ve bugün Türkiye'de tam anlamıyla bir yeniden doğuş yaşamaktadır). Hilyenin grafik tasarımını meşhur Osmanlı hattatı Hafız Osman (ö. 1698) yaratmış, bunu yaparken de Hakanî'nin (ö. 1606) Hz. Peygamber'i methettiği *Hilye-i Şerif* adlı mesnevisinden esinlenmiştir. Bu manzumesinde Hakanî, Hz. Muhammed'in güzelliğini layıkıyla betimlemekteki aczini retorik bir soruyla ifade eder: "Nice ta'rif edeyim evsâfın / Nice şerh eyleyeyim eltâfın."⁴ Sözel bir tasvir veya "fizyonomik bir portre"⁵ olarak hilye de, Hz. Peygamber'in özelliklerini tarif etmenin imkânsızlığını teslim eder. Nitekim hilyenin grafik tasarımı, Hz. Muhammed'in fiziksel ve ahlaki özelliklerini anlatan bir metnin yanı sıra Kur'an'dan parçalar, Hulefayı Raşidin'in isimleri ve diğer birtakım ikonografik ve metinsel unsurlardan oluşmaktadır. Esasen hilye, bakan kişiye Hz. Peygamber'i zihninde canlandırma, O'nunla yakınlaşma ve bütünleşme imkânı sağlayan bir temaşa aracı olarak işlev görür. Kendisine sadakat ve aşkla yönelinen Hz. Muhammed'in bu "resmi" ne bire bir bir betimlemedir ne de kesin çizgilere sahiptir; aksine, tahayyül alanında kalır ve böylelikle çeşitli zihinsel imgelerin ve dindar duyguların harekete geçirilmesine hizmet eder.

Sanatsal ifadenin bu zengin ve çeşitli ürünleri, manzum methiyeler, mevlidler, bayramlar, miraç anlatıları ve diğer ritüellerle birlikte, erken modern ve modern dönem Osmanlı topraklarında Hz. Peygamber merkezli ibadet pratiklerinden oluşan daha geniş kapsamlı bir bütün meydana getirmiştir. Bu sözlü, yazılı ve resimli üretimler, her şeyden önce "Peygamber aşkı" nı (*aşk-ı nebî*) ifade etme arzusuyla ilgilenen kendine özgü bir "Osmanlı dindarlığı" nı (*pietas ottomanica*) yansıtmış ve bilfiil yaratmıştır.⁶ Resimli elyazmalarındaki Hz. Muhammed tasvirleri, Hz. Peygamber'in kutsal emanetleri, resimli dua kitapları ve hilyeler, İslami inanç sistemlerinin sadece öğretiye değil, aynı zamanda aşk duygusuna da ne denli dayandığını (ve dayanmaya da devam ettiğini) gösteren yaratıcı bir bağlılık ve muhabbet karışımının ürünüdürler. Bu ve diğer örneklerde Müslüman dindarlığı, sadece bir inanç ve amel meselesi değil, aynı zamanda bir hürmet ve muhabbet meselesidir.

Osmanlı'da Hz. Peygamber'i metheden ve O'na duyulan aşkı dile getiren sanatsal dışavurumlar, esas itibarıyla Sünni nitelikli bir mistisizm meydana getirir. Bir yandan, Hz. Peygamber'in varlığına yakınlaşmak için daha manevi

4 Hakanî, *Hilye-i Saadet*, 50-51, beyit 132.

5 Priscilla Soucek, "The Theory and Practice of Portraiture in the Persian Tradition," *Muqarnas* 17 (2000): 106-7.

6 Gottfried Hagen, "The Emergence of a Pietas Ottomanica," 2nd Great Lakes Ottoman Workshop, DePaul University, Illinois, 23-24 Eylül 2005; *Aşk-ı Nebî: Doğumunun 1443. Yılında Hz. Peygamber / Love for the Prophet: The Prophet Muhammad on the 1443th Anniversary of His Birth* (İstanbul: Kültür Sanat Basımevi, 2014).